

HISTORIA ECCLESIAE

Hermán M. János*

Zwolle

Sass Kálmánné, a csendes erő megtestesítője**

Mrs. Mária Sass-Tőkés, the Embodiment of a Silent Power. Abstract

The martyr pastor Kálmán Sass was executed by the Romanian state authorities at the Gherla/Szamosújvár prison on the 2nd of December 1958. “His main misdeed” was sympathising with the ideals of the Hungarian revolution of 1956. His wife, nee Mária Tőkés (September 27th 1913 – May 19th 2004), was deported from the parish of Valea Lui Mihai (Érmihályfalva) with their children to a village called Olaru. All their belongings were confiscated; their two older sons were imprisoned for a few years. It was only after 7 years that the family was informed about the execution of the father and husband. It was forbidden to even mention his name in Romania until 1989. In this study we have made an attempt to collect the biographical data of the Sass family and to portray the heroic struggle of Mrs. Mária Sass-Tőkés to keep her faith and to sustain her family in these miserable and trying times.

Keywords: Mrs. Mária Sass-Tőkés; reformed pastor Kálmán Sass (1904–1958); martyr pastors and deported pastor families in Romania; the consequences of the 1956 Hungarian revolution in Romania; persecution of the Christian Church by the Romanian secret police.

Tíz éve hunyt el Sass Kálmánné Tőkés Mária,¹ és ez alkalommal ismét meghatódva keresem a család szétszórt, erőszakosan szétvert emlékeit. Sass Kálmán (Gálospetri, 1904. április 17. – Szamosújvár, 1958. december 2.) kivégzésével családja életútját is megbélyegezték. Aztán némasági zárlatot rendeltek el és bárdal rontották a család jó hírnevét. A feleség és családanya lelki arcának kutatása közben üvegbe zárt történelemről és elhurcolt *Aranykönyv* híreről olvashattam. A Tőkés László püspök által Amerikából hazahozott füzetet lapozva, a svájci Welti asszony kis adattára örvendeztetett meg. A gálospetri tájházból egy olyan Sass Kálmán írta levél híre érkezett, amely eddig ismeretlen volt előttem, és emellett számos új anyakönyvi adat az érmihályfalvi lelkészek jóvoltából. Családfák tanulmányozása pedig elkerülhetetlen, mert az eddigi közlések néha elírásokat tartalmaznak.

* Hermán M. János református lelképásztor (1948. szept. 7.) a Kolozsvári Protestáns Teológián szerzett lelkési oklevelet (1966–1970), doktorjelöltként végzett tanulmányokat a Kolozsvári Protestáns Teológián (1970–1971), Bukarestben (1971–1973) és 1980–1981-ben az amszterdami Vrije Universiteit ösztöndíjasaként. Doktori címet a Károli Gáspár Református Teológián szerzett egyháztörténetből (1992). Kutatási területei: erdélyi diákperegrináció a hollandiai egyetemeken (17–18. sz.); a moldvai reformáció; a Váradai Biblia története; Bethlen Miklós teológiai gondolkodása; Johannes Honterus; Kuyper Ábrahám és a neokálvinizmus hatása Magyarországon.

** Főhajtással ajánlom Sass Béla emlékének.

¹ Sass Kálmánné leánykori és időskori fényképét Kiss Enikő küldte dr. Sass Huba kérésére Karcagról (2012. július).

Sass Kálmánné Tőkés Mária
leánykori fényképe

A sokszorosan sérült és lemeszelt freskók rekonstruálásának analógiájára olykor mégis csak a kegyes emlékezet megnyilatkozásai segítenek az édesanyai kép megrajzolásához. Helyenként maga Sass Kálmánné mesél nekünk jóságosan az egyik fennmaradt emlékiratában úgy, ahogy látta és átélte a nehéz időket. Pedig a gonoszságra szakosodott állami szervek a Sass családnak még a nyomait is el akarták tüntetni, csak nem számoltak azzal, hogy azoknak, akik Istent szeretik, minden javukra van. (Róm 8,28)

A harmadik menyasszony

Sass Kálmánnéról, született Tőkés Máriáról,² a szépséges pappleányról,³ Balaskó Vilmos a kortársaitól származó hallomás szerint örököltette meg az alábbi jelenetet:

„Kiránduláson voltak a nyugati hegyekben. Elég sokan voltak, fiúk és leányok is. Mezei virágokból egy szép csokrot szedett össze Kálmán és ebéd végzetével elkialtotta magát. Ezt a szép csokrot annak adom, aki a legjobban szeret engem!

Erre, édes önkéntelenséggel felpattant ültéből a legszebb lány és elkialtotta magát:

Én! – Óriási meglepődés mindenki arcán, a lány is magára eszmélt, hogy elárulta magát és ijedten, elpirulva, lebújt. Ez a lány volt Tőkés Baba, akit nem sokára feleségül is vett Kálmán.”⁴

Valamiféle égi megőrzés folytán előkerült egy másik vallomás is, a leánykérést előkészítő levél szövege:

„[...] ha Isten úgy akarja, megteszem harmadik menyasszonyomnak.”

² Tőkés Mária Terézia Aranyosegerbegyén (Vișoara) született 1913. szept. 27-én, elhunyt Nagyváradon, 2004. máj. 19-én.

³ Édesapja Tőkés András református lelkész (Karcag, 1883. nov. 7. – Értarcsa, 1983. okt. 24.). Édesanyja neve Györffy Mária (Karcag, 1885 – Értarcsa, 1965). Házasságkötésük 1908-ban történt. Az értarcsai temetőben nyugszanak, közös sírhelyükbe temették később leányukat, Sass Kálmánnét is. (A sírkőről és a korábbi sírtábláról készült fényképeket Kulcsár Árpád értarcsai lelképásztornak köszönöm.) Tőkés András 100 éves korában érthette meg azt, hogy 13 unokát, 21 dédunokát és 2 ükunokát mondhatott magáénak. Édesanyja, Györffy Mária, a híres történész és néprajzkutató, dr. Györffy István egyetemi professzor testvére.

⁴ Balaskó Vilmos: *Élet a föld alatt*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület Kiadói és Sajtóosztálya. Felelős kiadó: Hermán M. János. Nagyvárad 2001, 157.

Ezt az óhajt a Túrkevére⁵ küldött, 1935. augusztus 10-én kelt levélnek a ki-egészítő, az előbbi megelőző kitételekkel együtt kell értelmeznünk. Eszerint Sass Kálmánnak már van két menyasszonya: népe és egyháza.⁶ Valójában egy negyedik menyasszony is létezett: az írás. Ugyanis Sass Kálmán rajongásig szerette a teológiát és a történetírást. Szó, ami hitbeli szó: Sass Kálmán számára élő kincs volt valamennyi, de ezektől 1958. december 2-án a szamosújvári ki-végzőosztag golyói látszólag örökre megfosztották. Tudományos munkásságá-nak első kiemelkedő mérföldkövéhez visszatérve, *Mezőtelegd történetének* elősza-vát már 1935 márciusában megírta, augusztusban Svájcba is megérkezett, példánya ma is megtekinthető a bázeli egyetemi könyvtárban.⁷

Tőkés Mária csak a nyári vakációkat töltötte Erdélyben. A korabeli anya-könyv hitben való neveltetéséről tanúskodik, miszerint Felsődetrehemben kon-firmált 1928-ban.⁸ A karcagi gimnáziumban folytatott tanulmányai után⁹ az ál-lami iparművészeti főiskolán képezte magát a kézimunka és divattervezés terén,¹⁰ és ennek nagy hasznát vette a létfenntartás szűk esztendejeiben. Akik ismerték őt, művészi himzéseit és varrottasait értékes ajándéktárgyakként keres-ték és becsülték.¹¹

A születési sor szerint Sass Kálmán a harmadik volt testvérei között. A három fiú közül kettő választotta a lelkipásztori pályát.¹² Amíg éltek, a nagy

⁵ Túrkevéren lakott özv. Györfly Istvánné, szül. Ágoston Mária, a kevi nagymama, akit – Sass Huba szerint – édesanyja nagyon szeretett.

⁶ Ez a levél Gálospetriben, a Sass Kálmán-féle tájházban található. 2002-ben Sass Kálmánné az emlékszoba berendezését fényképekkel és dokumentumokkal segítette és az ava-tóünnepségen is részt vett. (Az adatot dr. Kéri Gáspárnak, a tájház tulajdonosának köszönöm. Írásbeli közlésének dátuma: 2014. máj. 5. Hasonló szívességgel mondok köszönetet id. Szilágyi Ferenc érmihályfalvi művésznek, a Sass Kálmán emléklakett készítőjének, aki az anyaggyű-jtésben tanúsított baráti segítséget.)

⁷ Hermán M. János: Sass Kálmán írói munkássága. In: *Partiumi Egyetemi Szemle* 2013/1, 5–19.

⁸ Molnár Lajos lelkipásztor szíves szóbeli közlése 2014. máj. 14-én.

⁹ Tőkés Mária 1932-ben érettségizett. Kiss Mihályné, szül. Sass Enikő szíves szóbeli közlése 2014. máj. 16-án.

¹⁰ Dr. Sass Huba matematikus, csillagász, egyetemi docens hívta fel a figyelmemet arra, hogy édesanyja a nagyszülők családjainak és a jeles etnográfusnak, Györfly István nagybátyjának tá-mogatásával végezhetette tanulmányait Karcagon. Tőkés Mária 18 éves korában érettségizett a Református Gimnáziumban, ez idő alatt a Tőkés nagyszülőknél lakott. (E helyen mondok kö-szönetet dr. Sass Hubának a 2014. máj. 12-én és máj. 13-án kelt leveleiben közölt adatokért.)

¹¹ Welti asszony gondosan feljegyezte a füzetébe (*Weltiné Schneider Berta füzete*. Bertalan Imre püspök [AEÁ] hagyatéka), hogy a telegdi korszakuktól kezdve milyen tárgyakat kapott aján-dékba, és ezekből aztán kiállításokat rendezett Svájcban.

¹² András (Aranyosgyéres, 1910 – Mircea Voda, Dobrudza, Románia, 1953) iparos volt. Bé-la (Aranyosegerbegy, 1912. jún. 15. – Nagybánya, 1961. jan. 29.) a bázeli egyetem hallgatója volt 1936–1937 folyamán, és üldözött lelkész-esperes. Elek (Aranyosgyéres, 1917 – Szapárfal-va, 1975) szintén lelkipásztor volt. András és Béla szerencsétlen halállal végezte életét. Eleket is bebörtönözték egy úgynevezett „adminisztratív ítélet”-tel; agyvérzés érte.

családnak legjellemzőbb vonása a közösségszolgálat és a szeretetközösség volt.¹³

Tőkés Mária férjhezmenetele 1936. május 19-re esett.¹⁴ Ekkor Sass Kálmán még mezőtelegdi¹⁵ lelkész volt. A házasságkötés egyházi megáldásáról, vagyis a

¹³ Tőkés András magnószalagra mondott búcsúbeszéddel köszönt el mindazoktól, akik szerettek őt. Az 1975-ben rögzített búcsúbeszéd így hangzik: „Szeretett testvéreim! Életem vége felé kedves gondolatom volt, hogy elbúcsúzzak azoktól, akik szerettek életemben, és akiket én is szerettem. Isten megengedte, hogy ez az óhajtásom teljesüljön. Fogadják hát szeretettel búcsúszavaimat volt egyházközségem tagjai: Szucságban, Egerbegyén, Detrehemben, Palatkán és végül Értarcsán. Az értarcsai eklézsiának külön is kifejezem hálás köszönetemet, mivel életem végéig fejem felé fedelet, halálomban pedig temetőkertjében nyugóhelyet ad nekem. Fogadják szeretetteljes búcsúszavaimat vér szerinti kedveseim, akik közel és távol vannak hozzám. Főként szeretett leányom, akinek családi körében második otthonom volt.” Ld. Kulcsár Árpád: *Tőkés András lelképásztoréletútja*. <http://ermellek.blogspot.nl/2013/02/tokes-andras-lelkipasztor-életutja.html>. (2014. máj. 10-i állapot.) Ld. még Orth Imre: *100 éves Tőkés András*. E 4 oldalas, géppel írt szöveg részben magnószalagról készült feljegyzéseket őrzött meg. Fénymásolt példánya az értarcsai levéltárban van. (Az adatot Kulcsár Árpádnak köszönöm.) Tőkés András 1907-ben kezdte lelkészi szolgálatát Aranyosegerbegyén; 1908-ban Szucságon volt segédlelkész, s miután meghívták Aranyosegerbegyre, itt 1910 és 1927 között szolgált. Palatkán 1937 és 1949 között lelkészkedett, 1949 márciusában Sass Kálmán tanácsára vállalja el Értarcsa pasztorolását. Itt 1958. aug. 1-ig szolgált, és az Értarcsai Egyházközség a parókián biztosított számára egy szobát haláláig.

¹⁴ Dr. Sass Huba közlése alapján a polgári házasságkötés 1936. máj. 19-én történt, amint ezt az anyakönyvi kivonat tanúsítja. Az okiratot detrehemtelepi (Triteni de Jos) községházán állították ki. A házasságkötés idején Tőkés Mária édesapja detrehemtelepi lelkész volt (1927–1937), nem pedig értarcsai, amint ez utóbbit több helyen is helytelenül közlik. 1942-ben Sass Kálmán csupán annyit ír önéletrajzában, hogy házasságkötése 1936 májusában volt. Ld. Sass Kálmán: *„Itt viharzott át fölöttünk...”* I. kötet. Református lelkész-életrajzok Kárpátaljáról és Partiumból, 1942-ből. Válogatta és sajtó alá rendezte Szabadi István. Debrecen 2008, 156. Tófalvi Zoltán is úgy tudja, hogy a házasságkötés ideje 1936 húsvétjára esett. Ld. Tófalvi Zoltán: *1956 erdélyi mártírjai*. II. kötet. *Az érmihályfalvi csoport*. Mentor, Marosvásárhely 2007, 555. A dátumok megállapítását az is bonyolítja, hogy 1936 húsvétjának vasárnapja ápr. 12-re esett, máj. 19. egy keddi napra, pünkösd vasárnapja pedig máj. 31-re. A házasságkötés 1936. jún. 2-i időpontját Balázné Kiss Csilla közli. Ld. Balázné Kiss Csilla: *Sass Kálmán – (1904–1958) a bibliás hit és a szabadság hőse, 1956-os érmihályfalvi mártírelkipásztor, „az Érmellék Messiása”*. In: *„Szél-Jegyzet”*. Egyházi Lap. Érmihályfalva, XI. évf. (2013) 7. szám, 2. számozatlan oldal. Ehhez hozzátesszük, hogy füzetének 11. oldalán Weltiné Schneider Berta is azt jegyezte fel: „Er heiratete im Juni 1936.“ Elképzelhető, hogy a polgári házasságkötés és az egyházi esküvő két különböző időponthoz kötődik. Ugyanis Mihály Lajos, a jelenlegi detreheimi lelkész nem találta az anyakönyvben a házasságkötésről szóló bejegyzést, és ebből arra következtethetünk, hogy az egyházi esküvőt talán más helyen tartották. Özvegy Sass Kálmánné másodszor is férjhez ment a szintén megözvegyült Orth Imre lelképásztorhoz. Molnár Károly, a régi közös jó barát eskette őket az aradi református templomban, 1970. febr. 2-án. Ld. Pálfi József: *Orth Imre, a lelkiismeretvállás hőse. Tudós lelképásztorors a 20. századi Királyhágómelléken*. Hatvani István Teológiai Kutató Intézet, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen–Nagyvárad 2014, 242.

¹⁵ Mezőtelegdi jelenlegi református lelkésze azt közölte (2014. máj. 16.), hogy a két világháború közötti iratokat az 1970-es években vagy esetleg már korábban vitték el a gyülekezetből.

templomi esküvő¹⁶ pontos idejét eddig még nem sikerült megállapítani. Erre az időszakra nézve hadd szólaltassuk meg a hajdani papnét. Sass Kálmánné válását Tófalvi Zoltán rögzítette magnószalagra. Ebben korai zaklatásaik okát igyekszik megfejtetni:¹⁷

„Köztudott, hogy az ifjúsággal való foglalkozás mindig nagy szálla volt a román hatóságok szemébe, a két világháború között is, a második világháború után is. Én rövid ismeretség után lettem a felesége. Az esküvő után úgy akart bemutatni a gyülekezetében, hogy kirándulást rendeztek, ahol szabadtéri istentiszteletet tartott. Rengetegen vettek részt. Másnap berendelték a sziguranciára, ahol kommunista gyűlésnek tüntették fel a kirándulást. Nagyon nehezen tudott kibújni a vád alól.”¹⁸

Helyénvaló idéznünk az egykori Tőkés Mária 2002-es, gyöngybetűs emlékiratát¹⁹ is, amelyben férjéről szól, és meleg szeretettel tekint vissza egyházközségük világára:

„Első állomása Mezőtelegd. Itt nagyon szerették, odamenetelekor első dolga az igen elhanyagolt, gyönyörű Árpád-kori templom rendbetétele volt. A tetőn kezdtek a munkálatokat, azaz hívta a híveit, hogy önerővel is járuljanak a javításhoz. (Tudnunk kell, hogy Telegd híres kommunista fészek volt abban az időben.) A kitűzött időre nem ment senki segíteni, erre felment egyedül átrakni a cserepeket. Híre futott, és erre gyülekezni kezdtek a hívek, hogy jönnek segíteni, de már akkor nem engedett fel senkit. A végén könyörögtek, mire felengedte őket. Úgy összemelegedett a társaság, hogy nemcsak a tetőt, hanem a bent-kinti kőművesmunkát is maguk végezték el. (Sok kőműves volt a faluban.)

Összeszedtek minden anyakönyvet, családkönyvet és elvitték Nagyváradra. A gyülekezet új családkönyvét 1970-ben nyitották meg.

¹⁶ Kiss Mihályné, szül. Sass Enikő nyugalmazott orvosi asszisztens, aki Karcagon lakik, 2014. máj. 16-án közölte szóban, hogy szüleiknek díszruhás esküvői fényképét a Marosvásárhelyen lakó Csiha Sándor, a dr. Csiha Kálmán püspök édesapja őrizte. Ő telefonon értesítette őket erről mintegy 40 esztendeje. „Istentiszteletre inkább Érmihályfalvára jártunk, azért, mert a később halálra ítélt Sass Kálmán édesapámnak barátja volt. Igehirdetésein a nagy mihályfalvi templom mindig zsúfolva volt.” Ld. Csiha Kálmán: *Fény a rácsokon. (Börtönévek vallomása.)* Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1993, 9.

¹⁷ Balaskó Vilmos: *i. m.* 24.

¹⁸ Megáll az ész, ha arra gondolunk, hogy 1943-ban azért zárták ki Sass Kálmánt az Erdélyi Pártból, mert egyházi emberek azzal gyanúsították, hogy 1936-ban a kommunistákkal szimpatizált. De ennél még inkább mellbevágó, hogy az 1952. aug. 16-i, immár annyriadik letartóztatásakor ugyanazok vádolták kommunistaellenességgel, mint akik annak idején a kommunistákkal való szimpatizálás miatt jelentették fel.

¹⁹ Özv. Sass Kálmánné: *i. m.* 1–2. (Ezúton mondok köszönetet Balázs Dénesné Kiss Csillának. Ő kérte fel Sass Kálmánnét, hogy a férjéről rövid emlékiratot írjon. Erről Balázs Dénes lelképásztor készített másolatot bocsátott önzetlenül a rendelkezésemre 2014. máj. 7-én. Ennek teljes szövegét közöljük.

Az asszonyok a templom belsejében a padokat takarították, és a széttépett régi, aranyhímzéses terítődarabokat elfogadhatóvá tették, és rámba téve, a templomban helyezték el.

Nemcsak a templom szépült meg, a papi lak és az iskola is.²⁰

Az ifjúságot²¹ tartotta legjobban a kezében, de nagy elfoglaltságai mellett megírta Mezőtelegd történetét, ezt a könyvet minden református család megvette, hisz a falujukról szólt. Ezt a könyvet a Református Egyházkerület újra kiadta 1996-ban.²²

1936-ban egyhangúlag meghívták Érmihályfalvára, ahova a telegdiek három autóbusszal jöttek el a beiktatásra. Az öreg Sulyok István püspök úr végezte a beiktatás ceremóniáját.

Nem hagyhatom ki azt, hogy mikor odakerültem (Telegdre), az első istentiszteletet kint a szabadban tartottuk, egy nagyon kedves kirándulással egybekötve, ami feltűnt a falu vezetőségének, és már azon a héten behívták Kálmánt a váradi „securitatéhoz”. Kérdőre vonták, hogy miféle kommunista gyűlést tartottak? Azt hiszem, itt kezdődött a támadások sorozata. Nagyon megszerettük egymást a telegdiekkel, sokáig sirattam őket. Mihályfalván [...]”

²⁰ A renoválásokhoz szükséges pénzt ingatlanok eladásából és a nevezetes napi egy lejes gyűjtésekből, illetve ünnepségek jövedelméből gyűjtötték össze, továbbá svájci adományokból, amelyeknek eredetét Sass Kálmán elővigyázatosságból nem örököltte meg a jegyzőkönyvekben. Weltiné Schneider Berta asszony fennmaradt jegyzetfüzete azonban azt tanúsítja, hogy ő maga jelentős összegeket juttatott Mezőtelegdre, ahova többször is ellátogatott a „fogadott fiához”, aki familiárisuknak számított már 1929–1931 között is, bázeli tanulmányútja idején.

²¹ Példának okáért utalunk az 1936. aug. 28–30. napjain, Mezőtelegden tartott *Református Jövő I.* témájú konferenciára, amelyet Kiss Bertalan és Debreczeni István hirdetett meg a *Református Jövő X. évf.* (1936), aug. 10-i, 23. számának 277–278. oldalain. A programból: László Dezső: *Az egyház hivatása itt és ma*; Debreczeni István: *Belmisszói munkánk főbb kérdései*; Arday Aladár: *Az egyházjegyelem s annak bevezetése*; Sass Kálmán: *A múlt értékeinek megbecsülése*; M. Nagy Ottó: *A liberálisizmus veszélye*; Kiss Bertalan: *A sáfárság s a sáfársági mozgalom*; Peleskey Sándor és dr. Sziklai Ilona: *A református sajtó (Református Jövő, Református Könyvtár, Gyermekkönyvtár, Református napilap) képítése*; Ajtai Béláné: *Mit vár és mit várjon a hallgatóság az ígébírdetőtől*. Táborútz; Dr. Bakk Elek: *Egymás terhét bordonozzátok*. Aug. 30., vasárnap, fél 9-től fél 10-ig: Bibliaóra csoportokban. 1Kor 3,1–15. Délelőtt 10–11: istentisztelet. Fél 12-től 13 óráig: dr. Soós István: *Gazdasági önmegszervezésünk*. Délután 4 órától fél 5-ig: dr. Tonk Emil: *Megmaradásunk útja*. fél 5-től fél 7-ig: Templomi ünnepély és a konferencia bezárása.

²² Sass Kálmán – Kupán Árpád – Varga Árpád: *Mezőtelegd története. In memoriam: Sass Kálmán (1904–1958) és Varga Árpád (1951–1994)*. Felelős kiadó Szilágyi Aladár. Kiadja a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 1996. Varga Árpád e könyv előszavának 7. oldalán írja le, hogy 1944 után a hatalom új birtokosai összeszedték Telegd történetének 1935-ös példányaait: „[...] mindegyikben leragasztották a 25. oldalon levő *A kommunizmus* kezdetű rövid részt, pedig ez nem az új rendszerre, hanem az 1918–19-es Tanácsköztársaságra vonatkozott. A könyvet tehát hivatalosan nem tiltották be, de szerzőjének szerencsétlen sorsa után mindenki jobbnak látta letagadni, dugdosni – már akinek megvolt és nem rongyolódott el, vagy visszakapta egy kölcsönkérés után. Így aztán ez a kiadvány is könyvritkaság lett.”

Autentikus svájci forrásból tudjuk, hogy a feldíszített érmihályfalvi templomban tartott istentiszteletre mintegy 1500-an jöttek el, be sem fértek mind, a közebeden pedig 600-an vettek részt.²³

A „béklyóba vert” *Aranykönyv*

Érmihályfalvát illetően is eredeti forrásból igyekeztem inspirálódni a Sass család és a gyülekezet vonatkozásában, akárcsak Telegd esetében, de megbotráncozva szembesültem a dokumentumrablók gaztettével: az Érmihályfalva és részben a Sass család történetét őrző *Aranykönyv* ma is babiloni fogságát szenved Bukarestben. Meglétéről úgy tudunk, hogy Tótfalvi Zoltán a Szekuritáté levéltárában találta meg az 1957-ben elkobzott egyházközségi *Aranykönyvet*,²⁴ és abból egy pár adatot is közölt. Az *Aranykönyvre* hajdan azért kellett lecsapni, mert Sass Kálmán mindent megörökített benne, és ebből talán még 1956 hiteles megélése sem maradt ki. Előrelátásból, féltett kincsesládaként azért rejtegették egy ideig a faluban, mert ösztönösen arra gondoltak, hogy a démonikus „szervek” egyszer ezen a parókián is megjelennek. A népnyelvben a kaffkai látomás bőrkabátosait ítéletesen csak így hívták: „a hullarabló lüdercek”.

Az egyházközséget gyanúsán sűrűn vizitáló kettős fedőnevű felderítő – „Lencar” és „Lengyel Gheorghe”²⁵ –, a székelyhídi esperes, teljes nevén Szablyár Kornél József, ismerte ezt a helytörténeti kódexet, és ő volt az egyik vörös pap, aki elárulta a hit cselekedeteiről szóló, aranyból is többet érő könyvet. Egyébként Nyíri Sándor kurátor testvérénél, Borbély Lidiánál találták meg „az ellenséges dokumentumokat”.²⁶ Addig is, ameddig a hívek kiszabadítják az *Aranykönyvet*, hadd menjen híre ennek a galádságnak. Hinni akarjuk, hogy egyszer megszűnnek a jogorzsákok, és az ellenség megszélidülése vagy távozása után minden visszakerül a helyére, akárcsak az elásott, mások szerint a toronyégesből leszakadt, és a Móka patakába gurult 1491-es mihályfalvi harang.

Sass Kálmánról most még az *Aranykönyv* nélkül emlékezünk, pedig a nevét biztosan belefoglalták. A Nőszövetség például az ő vezetésével készítette az érmihályfalvi templomban ma is használt horgolt garnitúrát. Gyermekével vásárnaponként onnan szemlélte a himzett bibliai igéket az úrasztali terítőkön, és hallgatta a prédikációkat a szószék alatti mőzesszékből.²⁷ Sass Kálmán igehirdetése még Balaskó Vilmost is megremegtette:

²³ *Weltiné Schneider Berta füzetek*, 11: „Am 6. 9. 36 war seine Abschiedspredigt in Telegd und am 13. 9. 36. sein Einführung durch Bischoff Sulyok in Valea lui Mihai. – 1500 Leute in den bekränzten Kirche und 600 am Mittagessen.“

²⁴ ACNSAS, Fond informativ, dosar nr. 2476, I. kötet.

²⁵ Molnár János: *Dokumentumtár a Szigorúan ellenőrzött Evangélium II. kötetéhez. Név- és fedőnévmutató a Szigorúan Ellenőrzött Evangélium I. és II. kötetéhez.* Partium Kiadó, Nagyvárad 2010, 361.

²⁶ Tótfalvi Zoltán: *1956 erdélyi mártírjai*. II. kötet. *Az érmihályfalvi csoport*, 218.

²⁷ Balázsné Kiss Csilla közlése; a levél kelte 2014. máj. 12.

„Olyan vakmerően prédikált, hogy több alkalommal megdöbbsentem az olyan nyílt kijelentéseim, hogy 'nem Hitler és nem Sztálin intézi a világ sorsát, hanem a magasságos mennybéli Úristen!' Az ilyen harsonást nem csoda, ha igyekeztek minél hamarabb elnémítani az ellenségek, akik pedig több oldalról támadtak reá, éppen azért, mert rendkívüli egyéniség volt. És igen szemet szűrő helyen volt ez az Érmihályfalva.”²⁸

A zárt historia domus hiányában visszatérünk a kézirat őrszavához, és folytatjuk a közös életútjuk Sass Kálmánné összefoglalójának a közlését.²⁹

„Mihályfalván nem volt olyan elhanyagolt sem a templom, sem az iskola, a papi lakon látszott, hogy özvegy öreg pap lakta, Végh József. A szép nagy gyülekezethez csakhamar hozzászóltam. Kénytelen is voltam vele, mert az uram nem ismert fáradságot.

A hét minden estéjén volt valamilyen összejövetel. Nem maradhattam el soha. Vasárnap délelőtt az istentisztelet előtt, gyermekistentisztelet az iskolásoknak. Este a hét minden napján leányszövetség, nőszövetség, ifjúsági egyesület, dalárda stb. Ha kérték, a temetéseken megjelent a dalárda. Mire mindez beindult, nem volt elég helyünk az öreg iskolában; a kétosztályos szép nagy iskolát nem is tudom melyik évben építették,³⁰ azt tudom, hogy az alapkő alatt, a templomkert felőli sarkán egy szájával lefelé fordított üvegben van megörökítve az akkori idők viszontagságainak a leírása. Itt, az új iskolában tartottak gyűléseket, összejöveteleket, sőt írói est is volt a „magyar idők” alatt 1941 és 1944 között.

Debrecenből jöttek ki meghívott vendégek, többször is. Volt, hogy Baltazár püspök³¹ úr is meglátogatta a gyülekezetet a boldog magyar négy év alatt.

Dr. Erdős Károly teológiai professzor keresztelte az első gyermekünket, Enikőt. E nap emlékére ültették a most már óriásra nőtt jegenyefákat.

E boldog időszak után jött a feketeleves, Sass Kálmánt minden semmiségért, koholt híresztelésekért berángatta a »secu«. A főok mindig az volt, hogy a híveit a románság ellen úszítja. Sokszor elvitték, néha napokra, néha pedig hónapokra, de sohasem lehetett tudni, hogy hol van, érdeklődni sem lehetett felőle. Otthon már készenlétben volt a kis csomagja, amit magával vihetett. A család közben nőtt, a két lány után jött a három fiú.

²⁸ Balaskó Vilmos: *i. m.* 161.

²⁹ Özv. Sass Kálmánné: *i. m.* 2–4.

³⁰ Az iskolát 1937-ben építették: „A kis fi-iskola két tanterme helyett néhai Nagytiszteletű Sass Kálmán lelkipásztor vezetésével elkezdődött a két új tanterem felépítése a »kis-fiúiskola« helyén, melyet 1937-ben adtak át.” Ld. Balázsné Kiss Csilla – Kovács Zoltán: *Az érmihályfalvai református oktatás-nevelés története*. Érmihályfalvi református Ecclesia Füzetek II. Kiadja az Érmihályfalvai Református Egyházközség a Református Iskola újraindításának alkalmából, Bernáth József halálának 150-ik évfordulóján. 2010. szept. 12., 5.

³¹ Baltazár Dezső (Hajdúböszörmény, 1871. nov. 15. – Debrecen, 1936. aug. 25.). Nyilvánvalóan Révész Imre püspökről van szó. Sass Kálmán azt vallotta 1957. aug. 29-én, a nagyváradi Szekuritáté börtönében, hogy Révész Imre 1942-ben járt Érmihályfalván a templomszentelés alkalmával. Ld. Tófalvi Zoltán: *1956 erdélyi mártírjai*. II. kötet. *Az érmihályfalvai csoport*, 215.

Szerencsére mindig jó segédlelkészeink voltak, akik helyettesítették, ha a szükség úgy kívánta; '47-ben építettük a kis imaházat a templom mögött. Ez a kis ház igazán szeretettel épült. Asszonyok, emberek hordták a téglát, rakták a falat, tapasztottak, rendeztek. Egy hét alatt felépült. Most már volt kis otthona az ifjúságnak, minden estefelé népes lett, más és más csoport gyült egybe benne. Kisfiam, Huba, kétéves volt, ő is mindig ment 'segíteni'. Gondolom, útban is lehetett néha, de az asszonyok állandóan énekeltek. Élvezték, hogy selypítve, teljes odaadással szórakoztatta a szorgos kezű munkásokat. Uram is köztük volt előmunkásként. Ő mindig mindenbe bekapcsolódott.

Az egyházi épületek mind szép rendbe voltak, a tanítóink³² ott laktak. A templomkertben a bokrok, fák még kicsik voltak, sok-sok jukka³³ virágzott szereszét. Nem tudom már pontosan mikor, de azt tudom, hogy mindig épült valami. A család [...].”

„Bizony az Úr ajándéka a gyermek,
az anyaméh gyümölcse jutalom.” Zsolt 127,3

A parókiák, a tisztas papi családok életéhez mindenkori áldás gyanánt tartoztak a gyermekek. A Sass családban nemcsak a szülők, hanem a gyermekek életéről is ölnyi irattartó rakódott le, ott púposodnak az obskurus polcokon. Történeteik azonban önmagukért beszélnek: a papi család gyermekei hősiiesen állták a viszontagságokat.

Születésük sorrendjében most az anyakönyvek bejegyzéseit sorakoztatjuk fel tisztelettel a család érzelmi kapcsolatrendszerének és baráti körének valamelyes betájolására.

1. *Enikő Klára Mária* az első gyermek, 1937. július 24-én született Érmihályfalván.³⁴ Ugyanitt keresztelték 1937. szeptember 12-én. Keresztszülők: Győrffy Sándor református lelkipásztor és Hagymássy Emilia református úrhölgy. Megkeresztelte Végh József református nyugalmazott esperes-lelkész. Konfirmált 1950-ben.

2. *Gyöngyi Márta* születési helye Túrkeve, időpont: 1940. március 2. Keresztelésének ideje: 1941. április 15. A keresztelő lelkész neve: Horváth Viktor segédlelkész. Keresztszülők: dr. Szathmáry Ferenc református ügyvéd és neje, Sólyom Judith ágostai evangélikus, lakhelyük Nagyvárad. Konfirmált 1953-ban.

³² Az érmihályfalvi Magyar Királyi Állami Polgári Iskola 1942-es alapítása is a Sass Kálmán nevéhez fűződik, aki az idők változására való tekintettel létesítette 1946-ban és 1948-ig, a felekezeti iskolák bezárásáig működtette az Érmelléki Koedukációs Gimnáziumot, ahol tíz érmelléki falu gyermekei ingyenes internátusi ellátásban részesültek. Ez utóbbinak volt igazgatója Balaskó Vilmos.

³³ Yucca vagy pálmaliliom. Töveik ma is ott díszlenek az érmihályfalvi templomtérén.

³⁴ Az anyakönyvi adatokat Balázsné Kiss Csillának köszönöm, amelyekről 2014. máj. 14-én kelt levelében értesített. Továbbá hálámat fejezem ki dr. Sass Huba vonatkozó kiegészítéseiről is.

3. *Kálmán* születési helye és ideje: Érmihályfalva, 1941. február 22. Keresztelésének ideje: 1941. április 15., keresztelte Horváth Viktor segédlelkész. Keresztszülők: Tőkés Béla református lelkipásztor és neje, Vadai Ilona református; Végvár. További keresztszülők: Balássy Jolán református, Somogyi István református és Birinyi Ilona református Nagyváradról. Konfirmált 1954-ben.

Sass Kálmán és négy gyermeke
az 1940-es évek derekán.

Fénykép a 2014. ápr. 17-én megnyitott
Százötz év született Sass Kálmán kiállítás anyagából.

4. *Béla Zoltán* szintén Érmihályfalván született 1942. május 22-én. Elhunyt 2011. december 19-én, Bukarestben. Keresztelték 1942. december 26-án. Keresztelte: dr. Erdős Károly debreceni református professzor. Keresztszülők: Kéri József és Sass Amália református vallású hívek. Konfirmált 1955-ben.

5. *István Huba Attila*³⁵ születési helye Érmihályfalva, születésének ideje 1945. április 3. Keresztelte az édesapja, Sass Kálmán, 1945. május 21-én, Érmihályfalván. Keresztszülei: Kotormán István református lelkipásztor és Kémeri Mikó Katalin református úrhölgy. Keresztszülei továbbá Tőkés András és neje, Kállai Mária, mindketten reformátusok. Konfirmált 1958-ban.

Következne még Sass *Tünde Erzsébet* (Érmihályfalva, 1946. június 3. – 1946. szept. 14.), aki csecsemőkorában halt meg gyomorhurutban. Temetésekor Kiss Ferenc érkeserűi lelkész volt a szolgálattevő.³⁶

A svájci krónika végül egy dátum nélküli vesztítésről is szól,³⁷ amelyről úgy tudunk, hogy megírták Bázélbe, miszerint egy fiúgyermekük született volna.

a) Hogyha ezekre a születési adatokra nézünk, feltűnik, hogy a második gyermek Túrkevén látta meg a napvilágot. Ennek az a története, hogy a román államhatalom 1939 októberében letartóztatta Sass Kálmánt. Megkínózzák és 1939. december 21-én Horváth Viktor segédlelkéssel együtt és egy csoport református lelkész társaságában kitoloncolták Magyarországra.³⁸ Nemsokára áldott állapotban lévő felesége is követhette 1940 februárjában, a hároméves kis-

³⁵ Welti asszony ezt jegyezte be 1949-ben a *Füzete* 11. oldalára: „Huba 3. J. okos gyermek”. Huba már kora gyermekkorában tanult németül, és ő is levelezett Welti asszonnyal.

³⁶ Az adatot Balázs Dénesnek köszönöm. Levelének kelte: 2014. máj. 14.

³⁷ „1 Bube fausse couche.“ Welti asszony *Füzete*, 11.

³⁸ Önéletrása alapján kilenc hónapot töltött a Miniszterelnökség Erdélyi Osztályán. Ld. Szabadi István: *i. m.* 156. Arra nézve, hogy Sass Kálmán a budapesti faszori gyülekezetben végzett lelkészi szolgálatot a hírneves Szabó Imre lelkipásztor mellett, a zsinati levéltárban nem találtam adatokat.

lánnyal.³⁹ A „menekülteknek járó segélyből” éltek. Csak 1940. szeptember közepén tértek vissza Érmihályfalvára. A család Túrkevény, a Győrffy nagyszülők otthonában lakott a magyarországi száműzetés alatt.

A Sass gyermekek, még a legfiatalabb Huba is, valamennyien Érmihályfalván konfirmáltak.⁴⁰

b) A keresztlő lelkészek sorában kétszer találkozunk Horváth Viktor nevével, aki nemcsak hivatalbeli kolléga, hanem eszmetárs és jó barát volt.⁴¹ Az első Sass gyermeket keresztlő özvegy Végh József nyugalmazott érmihályfalvi lelkész és esperes⁴² felkérése, mindenképpen az előd megbecsülését jelenti, ami egy gyülekezet számára jelzésértékű volt. Dr. Erdős Károly⁴³ 1942-ben keresztelte Sass Bélát. A debreceni református professzor jelentős egyháztörténeti munkásságot fejtett ki, és Sass Kálmán atyai barátja volt. Leveleztek, biztatta Sass Kálmánt, hogy képezze magát, és azt szerette volna, ha le is doktorál.

c) A keresztszülőkre való rákérdezésünk rendjén jutott tudomásomra egy egész sor oldalági családi tragédia, amelynek következtében a Sass gyermekek a keresztszülőikre alig vagy egyáltalán nem támaszkodhattak.⁴⁴

A Sass család három lelképásztor családdal került komaságba. Győrffy Sándor, Tőkés Béla és Kotormán István lelkészekről van szó. Győrffy Sándor az SDG egyik szervezője volt a 40-es évek elején, Hódmezővásárhelyt végzett lelkészi szolgálatot, a kommunista hatalomátvétel után az ÁVO figyelte, és a Sass Kálmánné rokonságához tartozott. Tőkés Béla, aki Sass Kálmánnénak volt testvérbátyja, 1961-ben jutott szomorú végre a szekuritátés hajsza miatt. Kotormán István esetében csak az anyakönyvi bejegyzés alapján szerzünk tudomást arról, hogy lelkészi képesítése volt. Ő a már említett Magyar Királyi Állami Polgári Fiú- és Leányiskola első megbízott igazgatója volt. Ez az iskola az 1942–43-as tanévben indult be Érmihályfalván. 1944-ben hozták létre

³⁹ Tófalvi Zoltán: *1956 erdélyi mártírjai*. II. kötet. *Az érmihályfalvi csoport*, 208.

⁴⁰ „Konfirmálni még Mihályfalván konfirmáltam 1958-ban. Akkor Horváth István és Apjok Ferenc maradt segédlelkészként, és így már ők konfirmáltattak le.” Idézet Sass Huba 2014. máj. 13-án kelt leveléből.

⁴¹ Horváth Viktor 1934. máj. 1-től szolgált segédlelkészként Érmihályfalván, aki száműzetéséből a bécsi döntés után tért vissza Érmihályfalvára. Itt 1941. dec. 1-től volt önálló állami hitoktató. Az érmihályfalvi gyülekezet 1942 februárjában választotta vallásoktató lelkésszé. Horváth Viktor önéletrajzát ld. Sass Kálmán: *„Itt viharzott át fölöttünk...”* I. kötet, 81.

⁴² Végh József már 1914-től a gyülekezet lelképásztora. Esperesi tisztet visel 1912–1934 között, az 1920-as évek elején is a Királyhágómelléki Református Egyházkerület tekintélyes tagjának számított. Ld. Molnár János: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920–1942*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 1999, 25.

⁴³ Erdős Károly (Újsóvé, 1887. júl. 17. – Debrecen, 1971. jún. 6.).

⁴⁴ „Az én keresztszüleim: Tőkés András (Bandi bácsi) nagybátyám és Kállai Mária nevelőnőnk, aki egy karcagi rokonunk volt. Bandi bácsi a Duna-csatormánál halt meg, ahol egy markológépen dolgozott. Ő odament dolgozni, és így megszabadult a deportálásból. Ellenben Elek bátyámat odavitték, mint rabot.” Idézet Sass Huba 2014. máj. 13-án kelt leveléből. (Tőkés András 1953-ban halt meg.)

Érmihályfalván a Bajtársi Szolgálatot, pénzt is gyűjtenek jótékonyági céllal,⁴⁵ amelyet aztán az 1957-es vallatásoknál fel is rónak Sass Kálmánnak, aki sehol sem vall arról, hogy Kotormán István az ő keresztkomája lenne. Ha igaz, akkor a magyar időben észak-erdélyi kormányfői tanácsos volt. Kotormánék családja Debrecenbe költözött, Sass Kálmánékkal 1953-ig leveleztek.

1937-től kezdődően dr. Szathmáry Ferenc ügyvédként is kulcsszerep jutott a Sass Kálmán pereiben. Ő volt a védő annak a feljelentéssel végződött 1936-os telegdi szabadtéri istentiszteletnek a perében, amely 1937 nagypéntekén felmentéssel végződött. A bírókat lefizették. Welti asszony tudomása szerint a helybeli román vezetők két cigányt bűjtattak fel, hogy Sass Kálmánt kommunista propagandával vádolják.⁴⁶ Sass Kálmán 1944-ben személyesen járt közbe a frontra küldött Szathmáry Ferenc leszereltesége érdekében.⁴⁷

Kéri József és Sass Amália⁴⁸ rokoni és baráti alapon váltak keresztszülőkké.

Végül meg kell említenünk egy eddig csak a Sass családban ismert kereszt-
szülői kapcsolatot is. Welti asszonyról van szó, akiről már korábban kiderítet-
tük, hogy számos, legalább tizenkét magyar keresztgyermeké volt.⁴⁹ A Sass csa-

⁴⁵ Tófalvi Zoltán: *1956 erdélyi mártírjai*. II. kötet. *Az érmihályfalvi csoport*, 209 és 563.

⁴⁶ Welti asszony *Füszete*, 11: „Am Charfreitag musste er vor Gericht, er habe für die Kommunisten gesprochen. 2 Zigeuner verklagten ihm. Freigesprochen, und musste [...] Lei bezahlen.“

⁴⁷ Tófalvi Zoltán: *1956 erdélyi mártírjai*. II. kötet. *Az érmihályfalvi csoport*, 15. Dr. Szathmáry Ferenc, a KRE tiszteletbeli főgondnoka 94 éves korában hunyt el 2004-ben.

⁴⁸ Dr. Kéri Gáspár 2014. május 5-i, számunkra készített jegyzetéből: „Sass Kálmán édesapám nagybátyja; vagyis Sass Kálmánné Tőkés Mária a nagymamám sógornője. Már kora gyermekkor-tól jól ismertem, mert nagyszüleimmal mindig tartotta a kapcsolatot.” Kéri Gáspárnak tehát Sass Kálmán a nagybátyja volt, és amint az idézett jegyzetéből megtudjuk, a családi kapcsolattartás „jogosságát” a legnyomorúságosabb időkben is kitalálták. A család deportálását követően emlékek sokasága hagyott benne nyomot. „Férje bebörtönzése után Călărași megyében Olaru faluba deportálták 4 gyermekével együtt, Enikő leánya csak azért menekült meg a kényszerlakhelytől, mert már férjnél volt. A két nagyobbik fiút, Kálmánt és Bélát előzőleg bebörtönözték. Nagymamám rendszeresen csomagot és levelet küldött a családnak. Fiaival én is leveleztem. A kényszerlakhely megszűnte után még hosszú ideig Călărași megyében maradt a család, mert mindhárom fia Bukarestben végezte az egyetemet. Tőkés Mária varrásból és kézimunkából élt. Később egy farmon szakácsnőként is dolgozott. 14 éves koromban szüleim elküldtek hozzájuk a farmra dolgozni, azért, hogy románul tanuljak. Tőkés Mária a szakácskodás mellett varrottásokat is készített eladásra. Tanúja voltam annak a jelenetnek, amikor a farmvezető román mérnök nő egy magyar címeres mintájú falvédőt rendelt, persze fogalma sem volt róla, hogy mit választott.”

⁴⁹ Welti asszony a füzetében gondosan feljegyezte az általa ismert családok gyermekeinek nevét, azok pontos vagy hozzávetőleges életkorát. Keresztgyermekének névsora korántsem lehet pontos, hiszen az egyik személy éppen Tófalvi Zoltán kutatásainak a nyomán került felszínre, és olykor ő maga sem emlékezett már a nevekre. Welti asszony a szeretetkapcsolatokat erősítette a kereszt-
szülői intézmény által, és úgy tűnik, hogy amennyire csak tehetette, szolidaritást tanúsított a keresztgyermekéi sorsa iránt. A magyar gyermekek feletti keresztanyaság vállalása elsősorban Welti asszony lelkiiségére jellemző, továbbá beilleszkedik abba a familiáris kapcsolatrendszerbe, amelyet a magyarok között ő maga is bizonyára kedvesnek és hasznosnak tartott. Keresztgyermekéi pártfogoltjainak gyermekei, akik ezáltal hálásan akarták kifejezésre juttatni

Sáss Kálmáné időskori fényképe

ládában Enikő volt a keresztlánya. Ezt viszont nem jegyezték be az anyakönyvbe. Lehet hogy nem is lett volna tanácsos.⁵⁰

Valakinek egyszer azt is fel kellene térképeznie, hogy szám szerint kik voltak a Sáss család keresztyermekai, és hogy ez a fontos kapocs mit jelentett számukra. Ugyanis a Sáss család gyermekszerető volt, azért fogadtak be ro-

mán gyermekeket is, szám szerint ötöt 1947-ben, a rettenetes országos éhezés idején. A fonák lelkűek persze ezt is félremagyarázták, vádolták, és a törvényszéken ezt az elmagyarosítás bizonyítékának tekintették.

Emberileg tekintve, a Sáss gyermekek keresztszüleik és azok társadalmi szerepe révén nyertek indíttatást a népszolgálat és a szívós tanulás irányába, hiszen egész világuk hitben és nemzetben gondolkozott, és vitathatatlan, hogy a szülők mellett a keresztszülők is az eszménykép hordozói. Édesanyjuk emlékiratának⁵¹ most következő passzusa finoman megörökítette a férje nevében is, hogy mi volt a lelkészfeleségek java részének sorsa: a falu anyja is lenni, a gyermekek nevelése mellett. Emlékiratában ezt ő szerénységből elhallgatta.

„A család és a háztartás gondja teljesen az én vállaimat nyomta. A hívek minden ügyes-bajos dolgaikkal hozzáfordultak: ha nagyobb vásárlást akartak csinálni, vagy férj feleség összeveszett, ha haraggal jöttek, hazafelé már békeséggel mentek el.

azt, hogy ők is családtagjukként szeretik Welti asszonyt és családját. Tizenkét keresztyermekét sorolta fel, ebből eddig hétnek a nevét sikerült felsorakoztatnunk.

– *Sáss Enikő* (szül. 1937. júl. 27-én, Érmihályfalva).

– *Berezky István*. Ő Földes Ilona, vagyis az érmihályfalvi Veronika nevű diakonissza testvérnokaöccse.

– *Molnár Judit*. Welti asszony a *Füzetének* 32. oldalán az édesapa, Molnár Károly nevéhez jegyzi be, hogy 1948-ban négy ügyes gyermekük van. Ezek közül Judit, a legidősebb a Weltiné keresztyermeké.

– *Orbán Gyuri* a tizenkettedikként megszámlolt keresztyermek.

– *Porzolt István* (1946. jún. 27-én született Nyíregyházán).

– *Kozma Gyöngyvér* 1939-ben született Árpáston, ahol Weltiné felkereste a Kozma Tibor családját. (Gyöngyvérre egy házat testált, a tizenegy svájci épületeinek egyikét.)

– *A Balla lányok valamelyike*. Balla Etelka talán 1944 decemberében született, Balla Gyöngyike pedig 1947. máj. 1-én. Az oldal utolsó, 1948-as bejegyzése szerint a kettő közül az egyik Weltiné keresztyermeké volt. Ld. még Hermán M. János: Sáss Kálmán és a peregrinusainkat patronáló Welti család kapcsolata. In: *Református Szemle* 2014/5, (532–569) 565.

⁵⁰ Weltiné a testamentumában 560 svájci frankot hagyott Enikőre, akivel levelezett is. Kiss Mihályné, szül. Sáss Enikő birtokában a mai napig is megvan a Weltiékkel készült fényképek egy része. Szóbeli közlés 2014. máj. 16-án.

⁵¹ Özv. Sáss Kálmáné: *i. m.* 4.

Mivel ennyire apja volt a gyülekezetének, nem jó szemmel nézték a hatalmasok.

Szerintem csak az volt a bűne, hogy annyira hallgatott reá a magyarság, nemcsak Mihályfalván, hanem az egész környéken.

Igaz, hogyha lehetett, akkor megakadályozta, hogy a határ felé ne települjenek többségiek. Azóta sajnos már több telepes falu létezik a határzónában.

Meg kell említenem még egy pár dolgot. Az 56-os események után [...]”

Ehhez a „pár dolog”-hoz még visszatérünk. A Nőszövetség naplójában, akarva-akaratlanul megörökítették azokat az akkoriban magától értetődő jó cselekedeteket, amelyek nélkül halott a hit és még a remény is elszállna. Aki az alábbi sorokat olvassa, lássa meg mindenik pászmában és kezdeményezésben a női felebarátot, Baba néni tiszteletes asszonyt, Sass Kálmán szíve fele párját.⁵²

„Az Érmihályfalvi Református Nőszövetség hivatalosan 1949. január 1-én alakult meg, Sass Kálmán lelkipásztor vezetésével. A nőszövetségi munka 1949-ig is folyt, de nem hivatalos keretekben. Az 1930-as évek végétől nt. Sass Kálmán tiszteletes úr és felesége, Sass Kálmánné sz. Tőkés Mária, Baba néni, irányították a keresztyén asszonyok és leányok szolgálatát. Idős gyülekezeti tagjaink arra emlékeznek, hogy már 1938-tól a leányok nemcsak a Bibliát tanulmányozták, de háztartásvezetést is tanultak, kézimunkakörön is részt vettek. A református nők, asszonyok bibliaórákra jártak, házi bibliaköröket szerveztek, ünnepélyeken énekeltek, szavaltak, szeretetvendégséget szerveztek szegényeknek, hadiárvánknak, a „magyar világban” a vasúti állomáson magyar katonáknak főztek, segítettek őket élelemmel, ruhával. Az özvegyeket felkarolták, a szegényebb tanulókat tanították, adományokat gyűjtöttek az általuk szervezett jótékonyági bálakon, karácsonyi szeretetsomagokat készítettek, tűzifát juttattak az elesett, de templomba járó családoknak. 1958-ban kivégezték a többször meghurcolt lelkipásztort, a megfélemlítés, a kommunizmus beszüntette a Nőszövetség áldásos belmissziós szolgálatát. A nőszövetség naplóját csak 1951. május 2-ig jegyezték.”

Íme, mennyire fontos, hogy nyoma legyen a lelkiségnek, hogy a jó példát mutatókról fénykép maradjon. A veszteségeket ép elmével feldolgozó életigenlés kerüli a versenyben való panaszkodást, és ismétlődő történelmi tanulságként vessük eszünkbe: az Egyházban minden maradandó megújulás a keresztyén nőmozgalmakban gyökerezik, és ez a családokban is megmutatkozik!

⁵² Balázné Kiss Csilla: Az Érmihályfalvi Pálffy Gizella Ágnes Református Nőszövetség története. In: *Érmelléki Református Egyházmegye*. 2012. december (9). http://ermellek.blogspot.nl/2012_12_01_archive.html (megnyitás: 2014. máj. 4.)

A pusztában, vagyis túlélés a halál árnyékának a völgyében

Térjünk vissza a „pár dolog”-ra: az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc után vagyunk, és az emlékezés fonalát innen követjük tovább Sass Kálmánné Tőkés Mária kézírata alapján.⁵³ Mi történt tehát Sass Kálmánnal és családjával?

„Az 56-os események után hamarosan elvitték. Úgy láttam, hogy már állandóan rendezgette a dolgait, érezhette, hogy baj lesz, mégis olyan váratlanul ért bennünket. Enikő lányunk esküvőjére készültünk. Egy estefelé jött három szekus házkutatást tartani. Mikor elvégezték, letelepedtek a szobánkba, ahol már többen voltunk, mert (‘Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel’) aki az udvaron volt, vagy hozzánk jött, kimenni nem engedték. Estefelé még jött két egyenruhás, talán kívül ügyeltek addig a házra?!

Körülbelül éjfélkor szóllottak, hogy most már készüljön, mert beviszik Váradra egy rövid kihallgatásra.

Azt kérte tőlük, hogy engedjék meg, hogy összeadhassa a lányát a vőlegényével. Megengedték.⁵⁴

Az esketési beszédében mindnyájunktól⁵⁵ elbúcsúzott pár szóval. Nem emlékszem csak a kicsi fiaméra: ‘Én is apa nélkül nőttem fel, mégis ember lett belőlem.’

Úgy látszik, ő már tudta azt, hogy nem jön vissza. Hősiesen viselkedtünk mindannyian, nem okoztunk nekik örömet jajveszékeléssel vagy könnyhullatással.

Másnap is eljöttek és az íróasztalát vizsgálták át alaposabban. Sajnos két levelet találtak Maléter Páltól,⁵⁶ aki már akkor fogoly lehetett. Ez volt aztán a fő bűn, pedig emlékezetem szerint valami köszönőlevél volt. Ezután mindennap

⁵³ Özv. Sass Kálmánné: *Sass Kámán*. Kézirat, Nagyvárad 2002, 4.

⁵⁴ Az éjféle esküvő szuggesztív jelenete az érmihályfalvi parókián zajlott le és nem a templomban, mint ahogyan ez Balaskó Vilmos elbeszélése nyomán elterjedt. Ld. Balaskó Vilmos: *i. m.* 163. Kiss Mihály mérnök és Sass Enikő polgári házasságkötése már korábban megtörtént, és az egyházi esküvő időpontja két hét múlva lett volna esedékes. (Kiss Mihályné, szül. Sass Enikő szíves szóbeli közlése 2014. máj. 13-án.)

⁵⁵ Sass Enikő a következőképpen őrzi ezt a felejthetetlen emléket: „Édesapám úgy választotta meg a példabeszédet, hogy azzal elbúcsúzott feleségétől, öt gyermekétől. Nekem például azt mondta: ‘Kislányom, nem tudom, találkozunk-e még az életben! Nem voltam sem fasiszta, sem hazaáruló, csak a Názáreti Jézus tanításai szellemében éltem.’ Legkisebb öcsémnek, az alig tizennégy éves Hubának, aki félálmosan élte végig azt az éjszakát, akkor többször elismételte: ‘Én árván nőttem fel, mégis ember lett belőlem!’ Többet soha nem láttuk.”

⁵⁶ Valóban Maléter Pálról, a Nagy Imre kormány törbe csalt hadügyminiszteréről van szó, aki annak idején az orosz éjtőernyős partizáncsoport egyetlen túlélőjeként később két levelet írt a halottakat emberségesen eltemető Sass Kálmánnak. Tófalvi Zoltán megállapította, hogy a szekusok kivágták (!!!) 1957-ben a halotti anyakönyv ezen oldalait. Sass Kálmánt 1952. aug. 16-án ismétlenül elvitték, és akkor a felesége öt kisgyermek anyjaként írt levelet Váradra a belügyminisztérium tartományi igazgatóságához. Megemlítve ezt a Maléter Pál-féle kapcsolatot, arra gondolva, hogy az az akkori orosz befolyás idején ez enyhítő körülménynek számít.

jöttek, amíg mindent milliméterre átkutattak; puskát kerestek, de természetesen nem találtak.

A rövid kihallgatás igen hosszúra nyúlt.

Nem értesítettek arról, hogy kivégezték.⁵⁷ Hét évig én még mind reménykedtem. Már rég a Barágban voltunk, amikor megtudtam a szomorú hírt, akkor aztán kitört belőlem a mindaddig visszaszorított fájdalom.

Ezt is csak véletlenül tudtuk meg, ugyanis a három nagy fiam, amikor felvételizni ment az egyetemre, kértek adatokat a szülőkről, én munkás voltam, de az apjuk?⁵⁸

Mondták, hogy meghalt, de bizonyítani kellett. Az egyetem kért bizonyítványt Szamosújvárról. Onnan tudtam meg hét év után, hogy kivégezték.

Sass Kálmánné”

Az az érzésem, hogy itt a lelki fájdalom fokozódása miatt hagyta abba visszaemlékezésének írását. Ugyanis a lapon még lett volna hely annak sugalmazására néhány tollvonással, hogy elérzékenyült, vagy sírt is a férjével eltöltött húsz év és az azt követő évtizedek emlékeinek felidézése közben.

Sass Huba számolt be arról,⁵⁹ hogy egy zsák krumplival és egy dunyhával – ennyit vihettek magukkal – hurcolták őket a regáti pusztába. El kellett hagyniuk a templomot és az iskolát, de megmentették a Bibliát. Megható ez, hogy a száműzetésükbe magukkal vitték édesapjuk Bibliáját.

Sass Kálmánné és három gyermeke a bărăgani Olaru faluban, 1962 és 1964 ősze között. A fénykép szintén az említett kiállítás anyagából származik.

⁵⁷ „A periratokból ez is kiderül: Wohl Zoltán nagyváradi szekus őrnagy önként jelentkezett Sass Kálmán és dr. Hollós István szamosújvári kivégzésére, mert látni akarta, hogyan múlnak ki. A Szekuritáté részéről ezért ’delegálták’ őt a halálos ítéletet 1958. december 2-án 14,30 és 15,00 óra között végrehajtó kivégző osztagba. Szadista kéjjel vallatta, kínozza a letartóztatottakat.” Ld. Frigyesy Ágnes: *Tófalvi Zoltán előadása 1956 erdélyi mártírjairól*. <http://www.fusz.hu/fuszdrupal/?q=content/t%C3%B3falvi-zolt%C3%A1n-el%C5%91ad%C3%A1sa-1956-crd%C3%A9lyi-m%C3%A1rt%C3%ADrjair%C3%B3l> (megnyitás: 2014. máj. 19.).

⁵⁸ „A két idősebb szabadulása után a három Sass-fiú földműveléssel foglalkozott, dughagymát termesztettek, kecskét neveltek. Magánúton fejezték be tanulmányaikat a cālărași gimnáziumban. Mindhárman 1964-ben érettségiztek. Az édesapjukról semmilyen információ nem érkezett a bărăgani pusztaságba. Amikor mindhárman egyetemi hallgatók voltak, akkor kérték az első igazolást az édesapjuk haláláról. Ezt az igazolást csak úgy kapták meg, hogy az édesanyjuk elvált a kivégzett férjétől!” Ld. Tófalvi Zoltán: Az érmihályfalvi csoport pere. In: Balaskó Vilmos: *i. m.* 56.

⁵⁹ Az értarcsai otthonukba tett első látogatásom alkalmával lejegyzett közlés 2014. április 4-én.

Id. Szilágyi Ferenc
érmihályfalvi művész alkotása (2014)

Hivatalosan 1959 augusztusában jelölték ki kényszerlakhelyüket egy Olaru⁶⁰ nevű bărăgani faluba. Bélát és Kálmánt⁶¹ még ekkor sem hagyják nyugodni, bebörtönözték őket. Egy 1964-es (?) fényképen nemcsak a két fiút lehet látni, hanem Gyöngyit⁶² is. Hubának a hozzájuk szegődött barátságos Bundás kutya kedveskedik a konyhá előtt, amelynek tartóoszlopához egy kerékpár támaszkodik.⁶³ Még ezen a fényképen is látszik rajtuk, hogy szeretik egymást.

Egy másik helyen már egy állami gazdaságban dolgoztak, ha jól számolunk, akkor 1966-ban ott kereste fel őket Kéri Gáspár unokatestvérük. Ő is meggyőződhetett arról, mint ahogy később mi is, hogy hitükben állhatatosan kitartottak. Ott a pusztában az önfeláldozó édesanyjuk volt a hit példaképe és hőse, az ott-hon, a haza és a kultúra. Onnan, a nagy mélységből kiáltottak hangtalanul Istenhez, vagy emlékezetből énekelték a zsoltárokat?

Drága édesanyjuk értarcsai temetésén⁶⁴ az öt gyermek ismét és még együtt volt, és imádságban adtak hálát Istennek csendes, összetartó erejéért. Ekkor már a teljes magyarországi rokonság is eljöhett az értarcsai ravatal mellé.⁶⁵

⁶⁰ A száműzöttek telepén nem volt templom, egy házat mégis használhattak istentiszteleti célra. Egy kitelepített román ortodox pap is élt Olaruban. (Dr. Sass Huba szóbeli közlése 2014. máj. 18-án.)

⁶¹ Sass Kálmán bányamérnök, aki Nagybányán él.

⁶² Sass Gyöngyi állategészségügyi technikumot végzett Érmihályfalván és Buftéán él.

⁶³ A szintén Olaruba telepített Hubesz Márton is beállt a felvételkor a Sass család sorába. Hubesz Márton 1956-ban magyar zászlót lobogtatott Sepsiszentgyörgyön, és ezért deportálták.

⁶⁴ Az értarcsai Halottak Anyakönyve 2004/2-es számú bejegyzése alatt ez áll: „Elesett, beverte a fejét. Végelgyengülés.” Dérer Zsolt Attila lelkipásztor a szolgálati anyakönyvbe nem vezette be a temetési istentiszteletet. A koporsója mellett a Sass Kálmánnal jó viszonyt ápoló Balázné Kiss Csilla imádkozott. A halálesetet megállapító igazolvány szerint Sass Kálmánné 2004. máj. 19-én hunyt el, az igazolvány kiállításának dátuma: 2004. máj. 20. (Az Értarcsán őrzött tanúsítvány másolatát Kulcsár Árpád lelkipásztornak köszönjük.)

⁶⁵ Sass Kálmánné felravatalozása és a gyászistentisztelete a dr. Sass Hubák tulajdonában lévő értarcsai házban és a telek udvarán történt. A ház történetére nézve ld. dr. Sass Huba 2014. máj. 12-én kelt levelét: „Tarcसान lakott Tőkés Gabriella (Bandi bácsi özvegye) mint nyugdíjas postás, aki azelőtt, hogy visszajöttünk Erdélybe, a Tőkés nagyszüleimet gondozta, majd lakóként élt abban a házban, ahol jártál. A ház tulajdonosai el akarták adni a házat, és akkor mi megvettük azt, ahol a nagynéném örök haszonélvezőként élhetett tovább. Az a ház nagyon lerongyolódott állapotban volt, de lassan rendbe tettük. Abban a házban nem laktak a nagyszüleim. Nekik, míg oda voltunk, az egyház biztosított egy szobát a parókián.”

Ez az a pont, ahonnan égre emelt kézzel kívánjuk, kérjük és követeljük mi is a szüleink, a családjaink és az intézményeink történetének tiszteletét, szenvedéseinek elismerését, még akkor is, ha életünk megaláztatásokkal telített, mert a mi igazságunk Krisztusban van. Vajon csak az elesettek számára vigasztaló esemény, hogy nincs olyan nap, hogy Isten ne hagyná meg magát? A sötétség naponta jelentkezik, s ennek beálltával a krisztusi indulatból táplálkozó csendes erőkre kell támaszkodni és emlékeztetni a megtartás csodáira, Istenre hagyva a bosszúállást. Itt valamennyien az 1956-os mártírok családjaira, e helyen pedig különösen az érmihályfalvi és környékbeli falvak elhurcolt híveire, több mint száz igaz emberre gondolunk, akiknek elsősorban az volt a bűne, hogy magyarok voltak.

Sass Kálmán periratanyaga legalább húszezer oldal. Ez a szám nem tartalmazza a szintén sok ezerre menő elkobzott vagy megsemmisített iratot, amelyek, mégha képletesen is, de égensék az elkövetők lelkiismeretét. Aki pedig teheti, olvassa el a Tófalvi Zoltán és más kutatók által írt műveket Sass Kálmán sorsáról és a családját ért megpróbáltatásokról. Sass Kálmán és Tőkés Mária gyermekei a gondviselés nyomán úgy tudtak tanulni és társadalmilag megbecsült állásokat betölteni, mint a sziklák repedéseiben gyökeret eresztett fák. A pax sepulcri, a sír békéje pedig – legalább szimbolikusan – immár megadatott a szülőknél. Nevük egymás mellett áll az értarcsai temető sírkövén.

Még ma sem lehet teljesen felbecsülni, hogy mi mindent kellene még megírni erről a sokat szenvedett, és valahogyan mégis állva maradt családról. Ennek érdekében szeretnék mindenkit szólásra, írásra és kutatásra biztani. Bárcsak előkerülne az a Sass Kálmánról és családjáról szóló iratköteg, amelyet évtizedekkel ezelőtt svájci magánkézben bujdosott, és amelynek létre Lemesi József svájci magyar lelkész hívta fel Sass Enikő figyelmét, amikor a férjével svájci körúton jártak az édesapjuk nyomdokain.⁶⁶ A megmaradt családi fénykép⁶⁷ és

⁶⁶ Kiss Mihály mérnök szíves szóbeli közlése 2014. máj. 16-án.

⁶⁷ Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc ötvenéves évfordulója alkalmából megszervezése konferencia keretében sikerült végre kiállítanunk az egyházkerületi székház dísztermében egy nagyméretű, 1934 szeptemberében készült Sass Kálmán fényképet. Önmagáért beszél, hogy négy év kutakodásába került a kép megtalálása, Váradra hozatala és lefényképezése. Az első menetben, amint az alábbi, hozzánk intézett levél is bizonyítja, Sass Kálmánné segített 2002-ben.

„Kedves Nagytiszteletű Úr!

Bocsásson meg a zavarásért, Sass Kálmánné vagyok, Mihályfalván találkoztunk. Ott szó volt arról, hogy okt. 6-án Gálospetriben, a Sass Kálmán szülőfalujában lesz egy kis emlékszoba felavatása. No, ezzel kapcsolatban kérném a nagytiszteletű urat arra, hogy ha a tegdi pap behozna egy Sass Kálmánról készült fényképet, legyen szíves átvenni, és engem a 158 042 telefonszámon értesíteni. Én úgy kértem a tegdi lelkész urat, hogy csak akkor vigye önhöz, ha semmiképpen nem tudja idáig eljuttatni (Szováta utca 60/23, Bl. C2). Nem szeretnék idáig jönni, mert kiesik a forgalomból. Én pedig a 90 évemmel már nemigen járkálgatok. A gyermekeim a szélrózsa minden irányába el vannak szórva hazánkban. Egészen egyedül vagyok így nyáron, ha unokámnak, Sass Boglárkának vakációja van.

Bocsássa meg kérésemet, de olyan bizalmateltető embernek láttam Mihályfalván, hogy meg mertem reszkírozni.

Tisztelettel Sass Kálmánné, most özv. Orth Imréné.”

iratanyag nagymértékben gazdagítja az egyháztörténeti és a nacionál-kommunizmus elleni küzdelemre vonatkozó ismereteinket. Az alapvetéshez elsősorban az egyházi adminisztráció iratanyagát kell hasznosítanunk.⁶⁸

A magyarországi,⁶⁹ és a szerbiai⁷⁰ levéltárak hallgatását is fel kell oldani végre! Fel szeretnénk hívni a figyelmet arra, hogy a Sass család kerek története nagyon hiányzik, és régen a könyvespolcainkon lenne a helye.

Néhány megjegyzés a levélhez. Orth Imre 1979. márc. 25-én búcsúzott ki biharpüspöki gyülekezetéből, ahol 41 évig szolgált. 1993. jan. 30-án hunyt el Nagyváradon, és a biharpüspöki temetőben nyugszik. Sass Kálmánéval 2002-ben találkoztam először Érmihályfalván, a Balaskó Vilmos *Élet a föld alatt* című kötetének templomi bemutatásakor, amikor átnyújtott nekem a könyv első példányát. Míg Sass Boglárka a Partiumi Keresztyén Egyetemen végezte a tanulmányait, számos alkalommal nyújtott segítséget az Igazgatónács irodájában, és több alkalommal is hozott a munkatársaknak a nagymamája által süített finom almástésztából. (A levelet a Sass Kálmán érmihályfalvi gyülekezetének levéltárába helyeztük letétbe.)

⁶⁸ A Sass Béla emlékének dedikált írásomat emlékezetből ma már aligha tudnám dokumentálni, és e helyen köszönöm Zsold Béla bukaresti református lelkipásztor testvérem segítségét, aki megkereste az anyakönyvekben a szülők és a gyermekeik adatait, amelyeket például nem vezettek be a családkönyvbe.

Sass Béla felesége, Benke Mária 1940. aug. 19-én született Bucești községben (Galac megye). Az 1970-es években Bukarest V. kerületében volt a lakóhelyük, a Prinusului utca 5. szám alatt. Első gyermekük, Sass Álmos Botond 1969. márc. 9-én született Bukarestben, és Szedressy Pál evangélikus lelkész keresztelte meg 1971. júl. 18-án. Keresztszülők: Benkő Ilona és Pásztor Tamás. (Az anyakönyvbe Székely Károly bukaresti református lelkész vezette be az adatokat. Ennek alapján az is lehetséges, hogy az evangélikus lelkész éppen helyettesített a református templomban, de esetleg az is, hogy a lutheránus gyülekezetben keresztelték meg a gyermeket és elküldték az adatokat a református egyházközségnek is. Harmadik változat is létezhet, éspedig az, hogy Szedressy Pál lutheránus lelkész a Sass család otthonában keresztelte meg a gyermeket és az adatokat átküldte a Szöllős utcai (Șoseaua Viilor, 97) református parókiára.)

Sass Előd Bendegúz Béla 1971. jan. 26-án született, keresztelte a család lakásán Hermán M. János doktorjelölt. Keresztszülők: Tóth Ernő református orvos (Borosjenő), Gavrilă Nicolae ortodox órák és felesége, Valeria (Vatra Dornei). A keresztelőn jelen volt Orth István teológiai magiszter és Nagy Árpád kántor. Az anyakönyvbe saját kezűleg vezettem be az adatokat. (Székely Károly parókus lelkész helytelenítette az eljárásomat, hogy tudniillik este kereszteltünk a megfigyelés alatt álló Sass Bélák otthonában. Ezt mi már előre tudtuk, és a lelkész politikai elkötelezettsége sem volt titok.) Azt, hogy a két fiú hol konfirmált, még nem sikerült kiderítenünk.

⁶⁹ Példának okáért említjük, hogy édesanyám sógora, dr. Dobri János egyszer Magyarországra utazhatott (1969? – 1970?), és a Sass Kálmán kivégzéséről is beszélt valakivel, meg arról is, hogy meg kellene írni a börtöntörténeteket és azokat Romániából kicsempésztetni. Ezt az ÁVH lehallgatta és értesítette erről a román hatóságokat. Ld. Molnár János: *Szigorúan ellenőrzött evangélium*. II. kötet. Partium Kiadó, Nagyvárad 2010, 168.

⁷⁰ „Sass Kálmán és Hollós István elítélése, kivégzése a román, magyar és jugoszláv állam-biztonsági szolgálat összehangolt együttműködésének egyik fejezete. A svédországi Lundban, 1994-ben, Békássy Zoltán egykori zombori református lelkész közölte e sorok írójával: Tito titkosrendőrsége 1958 nyarán heteken át zaklatta és kihallgatta, mert a kolozsvári teológián évfolyamtársa volt az akkori vizsgálati fogságban lévő Sass Kálmának. Az újdéki levéltári kutatások minden bizonnyal újabb adatokkal igazolják a három ország politikai rendőrségének együttműködését.” Ld. Tófalvi Zoltán: *1956 erdélyi mártírjai*. II. kötet. *Az érmihályfalvi csoport*, 71.

Sorsuk dokumentumai mellett a szívbeli emlékek fénye az, ami valóságosan és a maga méltóságában világítja meg Sass Kálmánné tiszteletes asszonyt és a hőn szeretett családját.

Felhasznált irodalom és levéltári anyag

ACNSAS , Fond informativ, dosar nr. 2476, I. kötet.

Balaskó Vilmos: *Élet a föld alatt*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület Kiadói és Sajtóosztálya. Felelős kiadó: Hermán M. János. Nagyvárad 2001.

Balázsné Kiss Csilla: Az Érmihályfalvi Pálffy Gizella Ágnes Református Nőszövetség története. In: *Érmelléki Református Egyházmegye*. 2012. december (9). http://ermellek.blogspot.nl/2012_12_01_archive.html (megnyitás: 2014. máj. 4.).

Balázsné Kiss Csilla – Kovács Zoltán: *Az érmihályfalvai református oktatás-nevelés története*. Érmihályfalvi Református Ecclesia Füzetek. II. Kiadja az Érmihályfalvai Református Egyházközség a Református Iskola újraindításának alkalmából, Bernáth József halálának 150-ik évfordulóján. 2010. szept. 12., 5.

Balázsné Kiss Csilla: Sass Kálmán – (1904–1958) a bibliás hit és a szabadság hőse, 1956-os érmihályfalvi mártírelkipásztor, „az Érmellék Messiása”. In: „*Szél-Jegyzet*.” Egyházi Lap. Érmihályfalva, XI. évf. (2013) 7. szám, 2. számozatlan oldal.

Csiha Kálmán: *Fény a rácsokon. (Börtönévek vallomása.)* Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1993.

Frigyesy Ágnes: *Tótfalvi Zoltán előadása 1956 erdélyi mártírjairól*. <http://www.fusz.hu/fuszdrupal/?q=content/t%C3%B3tfalvi-zolt%C3%A1n-el%C5%91ad%C3%A1s-1956-erd%C3%A9lyi-m%C3%A1rt%C3%ADrjair%C3%B3l> (megnyitás: 2014. máj. 19.).

Hermán M. János: Sass Kálmán írói munkássága. In: *Partiumi Egyetemi Szemle* 2013/1, 5–19.

Hermán M. János: *Sass Kálmánról és a peregrinusainkat patronáló Welti család kapcsolata*. In: *Református Szemle* 2014/5, 532–569.

Kiss Bertalan – Debreczeni István: Református Jövő I. In: *Református Jövő* X. évf. (1936), aug. 10., 23. szám, 277–278.

Kulcsár Árpád: *Tőkés András lelkipásztor életútja*. <http://ermellek.blogspot.nl/2013/02/tokes-andras-lelkipasztor-életútja.html>. (2014. máj. 10-i állapot.)

Molnár János: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920–1942*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 1999.

Molnár János: *Dokumentumtár a Szigorúan ellenőrzött Evangélium II. kötetéhez. Név- és fedőnévmutató a Szigorúan Ellenőrzött Evangélium I. és II. kötetéhez*. Partium Kiadó, Nagyvárad 2010.

Orth Imre: *100 éves Tőkés András*. Kézirat.

Özv. Sass Kálmánné: *Sass Kálmán*. Kézirat, Nagyvárad 2002.

Pálfi József: *Orth Imre, a lelküismeret-vallás híve. Tudós lelkipásztorsors a 20. századi Királyhágómelléken*. Hatvani István Teológiai Kutató Intézet, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen–Nagyvárad 2014.

Sass Kálmán: *„Itt vibarzott át fölöttünk...”* I. kötet. Református lelkész-önéletrajzok Kárpátaljáról és Partiumból, 1942-ből. Válogatta és sajtó alá rendezte Szabadi István. Debrecen 2008.

Sass Kálmán – Kupán Árpád – Varga Árpád: *Mezőtelegd története. In memoriam: Sass Kálmán (1904–1958) és Varga Árpád (1951–1994)*. Felelős kiadó Szilágyi Aladár. Kiadja a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 1996.

Tótfalvi Zoltán: *1956 erdélyi mártírjai*. II. kötet. *Az érmihályfalvi csoport*. Mentor, Marosvásárhely 2007.

Weltiné Schneider Berta füzet (Bertalan Imre püspök [AEÁ] hagyatéka).

